

Hénoch angyalai, Blake utolsó rajzai és Thomas Moore gondjai a kritikusokkal. Módszertani tanulságok és kutatási beszámoló¹

Előhang

Néhány év óta egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy (angol szakos) diákjaink olvasási kedve csökkenőben van, s ezzel párhuzamosan a könyvtári kutatást is nehezebben tűrik, inkább az internetet szeretik böngészni. Az internetkultúra és a digitalizált világ, melynek köszönhetően egyre több anyag férhető hozzá a neten, alaposan átalakította a tanulási és kutatási szokásokat, miközben sokunk – „régebbi vágású oktatók és kutatók” – igyekszünk ez ellen küzdeni, teljesen jogosan próbálván meg visszaterelni hallgatóinkat a könyvtárak és könyvek világába. Csak nehogy visszaessünk a ló túloldalára.

A 2009-es évet az anglista világ egyik Mekkájában, Cambridge-ben töltöttem, ahol nemcsak az Egyesült Királyság harmadik legnagyobb, de egyben az egész világ egyik legpatinásabb egyetemi könyvtára található, hanem emellett még számos *college*-könyvtár, felbecsülhetetlen kéziratokkal, régi és új könyvekkel, s mindez megfejelve a legmodernebb számítógépes technikákkal, digitális adatbázisok elérhetőségével. Ez a komplex munkakörnyezet megerősítette és a gyakorlatban bizonyította azt a régi meggyőződésemet, hogy korszerű és hatékony kutatás csakis a Gutenberg-galaxis, valamint a digitális univerzum együttes használatával, egymást kiegészítő működtetésével valósítható meg. Egyéves projektem egy kis fejezetét mutatom most be mindennek érzékeltetésére, remélve, hogy az esettanulmány mind önmaga tudományos érdekességével, mind pedig módszertani tanulságaival megérdemli a figyelmet.

¹ A jelen cikk felfrissített változata az Abádi Nagy Zoltán tiszteletére három évvel ezelőtt írt tanulmányomnak: „Hénoch angyalai, Blake utolsó rajzai és Thomas Moore gondjai a kritikusokkal. Módszertani tanulságok és kutatási beszámoló,” in Bényei Tamás – Bollobás Enikő – D. Rác István ed.: *A mondat becsülete: Írások a hetvenéves Abádi Nagy Zoltán tiszteletére* Debrecen, 2010, 121–35. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást 2009-ben Leverhulme professzori ösztöndíjasként folytattam Cambridge-ben, az Anglia Ruskin University alkalmazásában. Itt köszönöm meg Rowland Wymer segítségét az ösztöndíj elnyerésében és ottani munkámban.

A Hénoch-projekt

Tizenkét hónapig a bibliai Hénoch kultúrtörténetét, illetve befogadástörténetét kutattam.² A problémára az Erzsébet-kori mágus, John Dee világképének kutatása közben bukkantam: a matematikusból és humanistából angyalmágussá lett doktor, a tudományokból kiábrándulván arra a következtetésre jutott, hogy az angyaloktól kell megtanulni Ádám elveszett nyelvét, s így emelkedhetünk fel a mindentudás olyan szintjére, ahol akár Isten társalkodó partnerei is lehetünk.³ A Biblia szerint az Özönvíz előtti Hénoch volt az utolsó ember, akit igaz volta miatt az Úr közvetlenül magához emelt még életében, és angyallá lényegített, és „Énokh Istennel járt vala; eltűnék, mert Isten magához vevé” (Genezis 5,21 – Károli fordítás).

Mint reneszánszkutató, először is arra figyeltem fel, hogy korántsem John Dee volt az egyetlen, aki a kora újkorban ilyen nagy érdeklődéssel fordult Hénoch felé. Bár a Biblia csak szűkszavúan nyilatkozik róla, a humanisták és reneszánsz mágusok közül mégis sokan egyfajta példaképnek tekintették a pátriárkát, akit az asztronómia és más tudományok, valamint az írás feltalálójának is tartottak. Hermész Triszmegisztosszal együtt nagy fehér mágusként tisztelték, s akinek feddhetetlenségéhez keresztényi szempontból kétség sem férhetett, hiszen az Újtestamentumban is olvashatták, hogy Szent Pál nagy tisztelettel írt róla („Hit által vitetett fel Énokh, hogy ne lásson halált, és nem találták meg, mert az Isten felvitte őt,” Zsid. 11,5); Szent Júdás pedig Isten követének tartotta: „Ezekről is prófétált pedig Énok, a ki Ádámtól fogva a hetedik volt, mondván: Ímé eljött az Úr az ő sok ezer szentjével, Hogy ítéletet tartson mindenek felett, és feddözzék mindazok ellen, a kik közöttök istentelenek” (Júdás 14–15).

A kutatás egy következő szakaszában megismertem azokat az apokrif iratokat, amelyek a Bibliánál jóval részletesebben szóltak Hénochról, és amelyek az utóbbi néhány évtizedben könyvtárnyi szakirodalmat ihlettek. Három nagy terjedelmű szöveget ismerünk, amelyeket a bibliakutatók 1, 2, illetve 3

² Erről a Szegedi Tudományegyetem Szabadegyetemén 2012. május 12-én nyilvános előadásban számoltam be.

Ld. <http://videotorium.hu/hu/recordings/details/3210,HENOCH_a_bibliai_profeta_kulturtortenete_-_A_Vizonto_koraig>.

³ Ld. erről írt monográfiáimat: *„Exaltatio” és hatalom. Okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben* [„Exaltation” and Power. Occult symbolism in the Works of an English Magus]. Szeged, 1998 (Ikonográfia és műértelmezés 7); *Gli angeli di John Dee*. Roma, 2004; *John Dee’s Occultism. Magical Exaltation Through Powerful Signs*. Albany, 2004, 2010 (Series in Western Esoterism).

Hénoch rövidítéssel hivatkoznak. *1 Hénoch* csak az etióp geez nyelven maradt fenn, és a mai napig az etióp bibliai kánon részét képezi. Ma már tudjuk, hogy ez a Második Templom-kori judaizmus korából származik (i. e. 3–1. század), eredetileg arámi nyelven írták, s néhány részletét meg is találták a holt-tengeri tekercsek között. Ebből készülhetett egy görög változat, melynek etióp fordítása maradt fenn Afrikában.

2 Hénoch az előző szöveg leszármazottja és továbbfejlesztése. Ennek eredetije görög lehetett (i.sz. 1–2. század), ám ez a szöveg csak ószláv nyelven maradt fenn. *3 Hénoch* a legkésőbbi a három közül, és csak távoli rokonságot mutat a másik kettővel. Ez a héber szöveg ugyanis a *merkaba* néven ismert zsidó miszticizmus terméke (4–6. század), s fő témája a *Himmelfahrt*, vagyis egy tudós rabbi mennyei utazása, ahol találkozik az immár angyallá átlényegült Hénochkal.

Mindhárom apokaliptikus szövegben Hénoch az Úr választott prófétájaként jelenik meg, aki megjövendöli az Özönvizet és instruálja leszármazottait, Matuzsálemet, Lámechet és Noét a katasztrófa túlélési módozatairól. Egy másik közös elem, hogy Hénochot angyalok felemelik a mennyekbe, ahol végigjárja a kozmosz, a paradicsom és a poklok tájait, megismerkedik az asztronómia titkaival, s a végén pedig megtörténik felmagasztalása, vagyis Istennel sétálhat és társalkodhat. Csak *3 Hénoch*ban fordul elő, hogy a próféta ténylegesen angyallá változik, akinek nevét is tudjuk: Metatron – ő a mennyei seregek egyik főfelügyelője.

Egy másik érdekes motívum viszont csak *1 Hénoch*ból ismerős: ez a lázadó angyalok, a Vigyázók története. Kétszázan voltak, akik Semihazah vezetése alatt leszálltak a földre, és ott szerelembe estek az emberek lányaival. Nászaikból rettenetes óriások születtek, akik felnővén pusztítani kezdték az embereket és a föld kincseit. Az egyik vigyázó, Azael mindenféle tiltott mesterségre is megtanította az embereket: a férfiakat fémművességre és fegyverek készítésére, az asszonyokat pedig a kozmetikumok használatára. Isten végül megelégtelte mindezt, és ezért határozta el, hogy özönvízzel pusztítja el az egész földi világot.⁴

Ez az epizód éles ellentétben áll a Genézis bűnbeesés-történetével. Mózes szerint az ősbűn egyedül az emberek hibája, akik szabad akaratukból döntöttek a parancsolat megszegése mellett. Ez esetben viszont erről nincs szó, hiszen a történetben nem szerepel a Paradicsomkert, sem a tiltott fák, sem

⁴ *1 Hénoch* a következő fordításokban olvasható magyarul: *Hénoch apokalypsise*. Hamvas Béla fordításában és bevezetőjével (Budapest, 1945, repr: Budapest, 1989); Vanyó László ed.: *Ókeresztény írók 2: Apokrifek* (Budapest, 1988), 38–145 (Baán István fordítása).

olyan parancsolat, amit megszeghettek volna. Az emberek nyilvánvalóan megtiszteltetésnek vették és örömmel fogadták az angyalok közeledését és tanításait, nem sejtve, hogy az rontást hoz rájuk testiség, ellenségeskedés, hiúság és a pusztító óriások (*nephilim*) formájában.

Talán ez lehetett az oka, hogy a hivatalos egyházak – mind a rabbik, mind pedig a keresztény egyházatyák – kezdeti lelkesedés után előbb-utóbb elfordultak a hénochi hagyománytól és az eredeti Hénoch-szövegek a harmadik-negyedik század után az ismeretlenségbe süllyedtek, hogy csak a 18. század végén, illetve a romantika korában fedezzék fel őket újra.⁵ Honnan tudtak akkor John Dee és reneszánsz kortársai Hénochról? Bár a szövegek egészükben ismeretlenek voltak, egyes részletek fennmaradtak görög és latin fordításban, a Hénoch-mitológiát pedig terjesztették az egyházatyák írásai éppúgy, mint bizonyos középkori filozófiai és mágikus traktátusok. Hénoch szerteágazó, az ókortól napjainkig tartó és lenyűgöző kultúrtörténete vaskos monográfiát kíván.⁶ E cikkben mindennek csak egy aspektusára szeretnék kitérni, egy olyan vonatkozásra, amely fontos új kutatási eredményekről számol be, egyszersmind módszertani tanulságokkal is szolgál. Röviden azt szeretném bemutatni, hogy a *Hénoch könyvének* felfedezése, majd 1821-es angol fordításban való megjelentetése hogyan gazdagította az angol romantika tematikus érdeklődését, illetve hogy a Hénoch-recepció milyen érdekes esztétikai és ideológiai folyamatokra vet fényt. Mindezt, ahogy jeleztem, saját kutatástörténeti narratívámba ágyazva vázolólok fel.

Könyvtári paradicsom és digitális mennyország

Hénoch apokalipszisét (*1 Hénoch*) egy James Bruce nevű jeles Afrika-kutató találta meg Abessziniában és hozott belőle mindjárt három példányt Európába 1773-ban. A Cambridge-i Egyetemi Könyvtárban természetesen könnyű volt megtalálni Bruce 1790-ben kiadott ötkötetes kutatási és útbeszámolóját, amelynek első kötetében számol be az etiópiai kereszténységről és a Hénoch-kódexek megtalálásáról.⁷ Ugyancsak nem okozott gondot a Hénoch-szöveg első

⁵ A Hénoch-szövegek kutatástörténeti vázlatát nemrégiben összeállítottam, ld. „A Hénoch-jelenség.” In Czervovszki Mariann – Nagyillés János ed.: *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged: Acta Universitatis Szegediensis, Antiqua et Archeologica Supplementum XIII, 2010, 312–20.

⁶ Jelenleg is dolgozom ezen.

⁷ James Bruce: *Travels to Discover the Source of the Nile* (5 vols, Edinburgh / London, 1790), vol 1, book 2, ch 7.

angol fordításának tanulmányozása, melyet Richard Laurence orientalista professzor, később anglikán püspök jelentetett meg 1821-ben. De az is fontos volt, hogy Laurence munkájának későbbi kiadásaihoz is hozzájussak, mert a fordító a továbbiakban terjedelmes filológiai apparátussal látta el könyvét.⁸ Abban kezdettől fogva biztos voltam, hogy a több kiadást látott, szenzációszámba menő mű erősen rajta hagyta a nyomát a 19. századi angol tudományosságon és kultúrán egyaránt, megpróbáltam tehát ezt feltérképezni.

Elsőnek a hagyományos módszert választottam, könyvtári katalógusokat böngészttem. Persze Angliában már ez sem a hagyományos módon történik, mert Magyarországgal szemben a jelentős angliai könyvtárakban található teljes könyvvállomány katalogizálva van, tehát néhány napi számítógép mellett töltött szisztematikus feltáró munka után már világosan láttam, hogy milyen műveket kell kikérni az Egyetemi Könyvtár régi könyves olvasójában: voltak ott teológiai munkák, klasszika-filológiai megközelítések, hagyományos prédikációk, de találtam Hénochról szóló eposzt és számos ezoterikus-prófétikus iratot is, melyekben szerzőik új Hénochként vizionálnak az új Özönvíz küszöbön álló pusztításáról.⁹

Egy látatlanban is sokat ígérő nyom végül egészen fantasztikus eredményeket hozott. Biztos voltam benne, hogy a próféciaák iránt rendkívül érdeklődő és vizionárius természetű William Blake valamiképpen feldolgozta a Hénoch-mítoszt. Az első próba csalódást okozott. Blake modern kritikai kiadásai és a konkordancia azt mutatták, hogy Hénoch neve mindössze kétszer fordul elő teljes költészetében, egy tárgyilagos bibliai genealógiai felsorolás részeként: „Adam Seth Enos Cainan Mahalaleel Jared Enoch.”¹⁰ Blake számos

⁸ Richard Laurence ed., tr.: *The Book of Enoch, the Prophet: An Apocryphal Production, supposed for ages lost; but discovered at the close of the last century in Abyssinia; now first translated from an Ethiopic MS of the Bodleian Library Oxford*, 1821. Második kiadás 1833, harmadik, átdolgozott és kibővített kiadás 1839. A Laurence-fordítás megtalálható az interneten, de a jegyzetapparátus nélkül.

⁹ Néhány példa: Recenzió Laurence kiadásáról, *Fraser's Magazine for Town and Country*, 1833. November, 511–30; Murray Edward: *Enoch Restitutus; or, An Attempt to Separate from the Books of Enoch the Book Quoted by St. Jude* (London, 1836); William Aldis: *The holy prophecies, visions, and life of the Prophet Enoch ... Introduced by an epistle on church union for the Jews' conversion and restoration ...* Edinburgh, 1839; Robert Stafford, *Enoch. A Poem* London, 1860; stb.

¹⁰ Milton, Pl 37; Jerusalem, Pl 75; ld. David Bindman ed., William Blake, *The Complete Illuminated Books* London, 2000.

biográfiájának névmutatói további eligazítással szolgáltak,¹¹ s ezekből kiderült, hogy nem annyira a versekben, mint inkább Blake vizuális művészetében kell keresni a Hénoch-recepciót. A művészt egész életében foglalkoztatta a Biblia, számos illusztrációt készített az Ó- és Újtestamentum, valamint az Apokrifá egyes könyveihez, s a bibliai témák feltűnnek Milton *Elveszett paradicsomá*-hoz, valamint Dante *Isteni színjátéká*hoz készített képein is.¹²

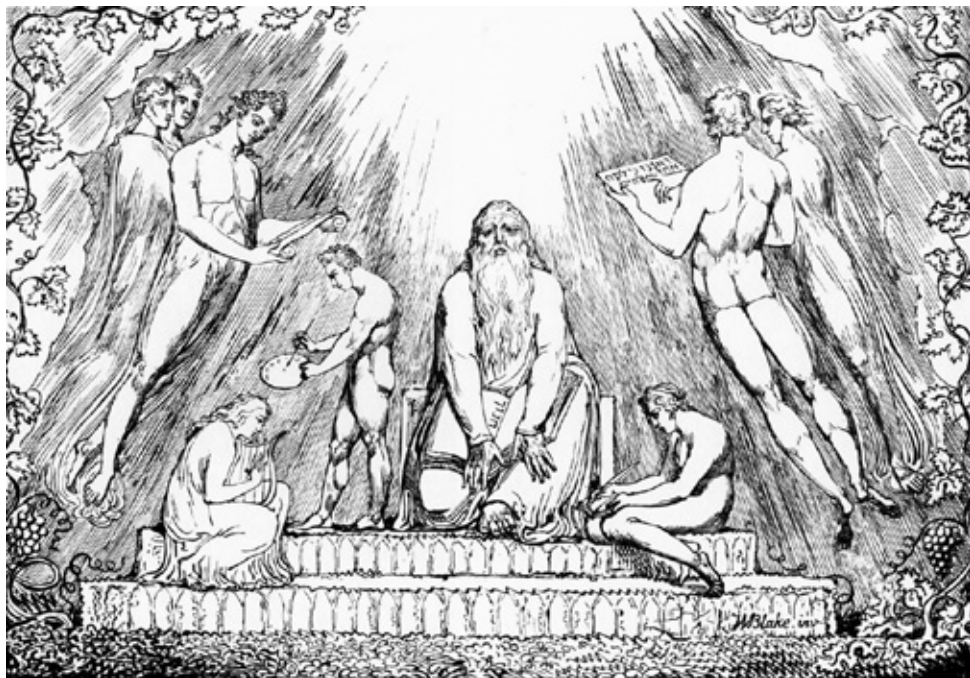
Hénoch három korszakában ihlette meg Blake-et. Először az 1780-as évek közepén, amikor néhány rajzot készített a pátriárkáról és családjáról (Essick, *Separate Plates*, No. 31–34). 1807 körül, amikor új technikába, litográfiák készítésébe kezdett, első ilyen műve Hénochot ábrázolja, amint a művészetet, irodalmat és zenét megszemélyesítő allegorikus angyal-alakok között ül, úgyis mint a tudományok és művészetek feltalálója (Essick, *Separate Plates*, No. 30 [1. ábra]). 1820 körül Blake egy nagyerejű, vizionárius akvarellt készített James Hervey népszerű 18. századi „sírkerti költő” *Meditations Among Tombs* című kötetének fedőlapjaként. A vers tárgya a halál, elsősorban az idő előtt elhalálozottak feletti gyász. Blake festményén a halottainkkal való túlvilági újraegyesülés víziója látható. A közepén háttal álló alak maga Hervey, előtte spirálisan az égbe kanyarodó lépcsősor látszik, melynek alján egy özvegy ül, elhalt férjét és gyermekeit siratva. A lépcső tetején természetesen Isten sejlik fel, közben pedig „segítők” állnak, akiket apróbetűs feliratok azonosítanak: „Recording Angels, Protecting Angels, Noah, Enoch,” stb.).¹³ Az eddig felsorolt Hénoch-ábrázolások mind levezethetők a kanonizált keresztény irodalomból, kivéve a litográfiát, mert a pátriárkát a művészetek feltalálójaként aposztrofáló kép eredetét a kritikusok többnyire ősi mítoszokban keresik. Blake-nek azonban nem kellett nehezen hozzáférhető forrásokat böngésznie, mert a 18. század egyik legtöbbet forgatott festészeti kézikönyve, Henry Bell *An Historical Essay on the Originall of Painting* (1728) c. műve első fejezetében

¹¹ A legújabb, „definitív” életrajz: G. E. Bentley, Jr.: *The Stranger from Paradise: A Biography of William Blake* New Haven, 2001.

¹² Blake vizuális művészetének teljes katalógusa: M. Butlin: *The Paintings and Drawings of William Blake* 2 vols, New Haven, 1981, Paul Mellon Center for the Study of British Art. Ld. továbbá: Robert Essick: *The Separate Plates of William Blake: A Catalogue* Princeton, 1983; Martin Myrone ed.: *Seen in my Visions. A Descriptive Catalogue of William Blake* London, 2009; valamint nagy múzeumi közgyűjtemények (mint a Tate Gallery, vagy a Cambridge-i Fitzwilliam Múzeum) online katalógusai.

¹³ William Blake: *Epitome of James Hervey's Meditations among the Tombs*. Akvarell, 1820–25. Tate Gallery. Megtekinthető: Tate Online, <<http://www.tate.org.uk/servlet/ViewWork?workid=1089&roomid=4594>>, hozzáférés: 2010-02-18.

világosan leszögezte, hogy a művészetek eredetét Sét és Hénoch pátriárkák körül kell keresni.¹⁴

1. ábra. William Blake, „Hénoch[, mint a művészetek atyja]”.
Litográfia, 1806–7. Reprodukálva: Essick, *Separate Plates* (1983), fig. 30.

Sokkal érdekesebb azonban Blake öt kis rajza, melyeket utolsó korszakában készített, s ezek az apokrif *Hénoch könyvének* a Vigyázókra vonatkozó fejezetét illusztrálják. Valószínűleg igaza van a kritikusoknak, hogy Blake figyelmét (több más festő- és költőtársával együtt) a Laurence-fordítás keltette fel az apokrif elbeszélés iránt. A történeti hűséghez azonban az is hozzátartozik, hogy a Vigyázó-monda két angol fordításban is létezett már ennekelőtte, mindkettő Szünkellosz bizánci író (8-9. század) görög nyelvű összefoglalója

¹⁴ “And what shall we say of all those Oracles and sacred Sentences, inscribed *diversorum metallorum laminis*, and so left to posterity, which long after, by Franciscus Patricius, were collected together, or of the antick Monuments, setting forth the renowned achievements of the Patriarchs of old, recorded by Seth and Enoch; [...] and the Ethiopians boast themselves to be the possessors of at this day” (Bell: *An Historical Essay on the Originall of Painting*, London, 1728), 9–10.

alapján készült. Először Samuel Purchas 1613-ban¹⁵ adta közre saját szavaival az angyalok, a földi asszonyok és óriás fiaik történetét, majd 1715-ben Mr. Lewis, az oxfordi Corpus Christi College tagja a fennmaradt görög részletet teljes egészében megjelentette egy népszerű ponyva-kiadásban.¹⁶ Az említett könyveket természetesen eredetiben olvashattam Cambridge-ben, utóbbit eddig egyáltalán nem ismerte a szakirodalom.

Nem tudjuk, Blake olvasta-e a korábbi angol fordításokat, ám Laurence publikációja és annak visszhangja bizonyosan megihlette. Ugyanis – mint a Blake-kutatók írásaiból megtudtam – 1823-ban Byron írt egy drámát *Heaven and Earth, a Mystery* címmel, ebben angyalok és asszonyok szerelméről esik szó a Genézis hatodik fejezete alapján, amely a Vigyázók-történet rövid kivonata. Ugyancsak 1823-ban Thomas Moore, a népszerű ír költő és dalszövegíró is kiadott egy versciklust, *The Loves of the Angels* címmel, melynek tudós előszavában egyértelműen megjelölte a *Hénoch könyvét*, mint ihlető forrását. Utóbbi műhöz Blake kortársa, Robert Westall készített négy illusztrácót, ezzel egy időben a kor legnevesebb szobrásza, John Flaxman is felfigyelt a Vigyázók történetére, s ő is készített egy sorozat színezett ceruzarajzot a témáról [2. és 3. ábra.].

Először a Blake-rajzoknak kívántam utánajárni. Bár Blake késői rajzai nem tartoznak a legtöbbet kutatott témák közé, azért létezik némi szakirodalom. A kötetekben megjelent tanulmányokat, nemkülönben Blake festményeinek és rajzainak monumentális katalógusait természetesen megtaláltam az egyetemi könyvtárban,¹⁷ a folyóiratokban megjelent cikkeket viszont le tudtam tölteni a JSTORE digitális adatbázisból, így spórolva a könyvtári kutatóidőmmel.

¹⁵ Samuel Purchas: *Purchas His Pilgrimage. Or Relations of the vworld and the religions obserued in all ages and places discouered, from the Creation vnto this present In foure partes* London, 1613, 30–32. Bár először azt gondoltam, hogy a Vigyázók történetét én fedeztem e forrásban, később kezembe akadt Ariel Hessayon cikke, amelyben ő is felhívta a figyelmet erre: “Og, re di Basan, Enoc e I libri di Enoc,” *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 2005: 249–97; a jelzett hivatkozás a 282–83. lapokon.

¹⁶ *The History of the Watchmen (or the Angels), written by Enoch, the Partiarck* London, 1715).

¹⁷ Katalógusok: David Bindman: *The Complete Graphic Works of William Blake* London, 1978; M. Butlin már említett műve: *The Paintings and Drawings of William Blake* (1981); Robert N. Essick: *The Separate Plates of William Blake* (1983). Tanulmányok: John Beer: “Blake’s Changing View of History: the Impact of the Book of Enoch,” in S. Clark and D. Worrall ed.: *Historicizing Blake* London, 1994, 159–79; G. R. Bentley, Jr: “A Jewel in an Ethiop’s Ear,” in Robert N. Essick and Donald Pearce ed., *Blake in His Time* Bloomington, 1978, 213–40; Allan R. Brown: “Blake’s Drawings for the *Book of*

2. ábra. Robert Westall, „Rubi Cherub megjelenik Lilisnek.”
E. Portbury rézmetszete Thomas Moore, *The Loves of Angels* kötetéhez,
p. 33. Repr: Bentley, *The Stranger from Paradise*: Fig. 123.

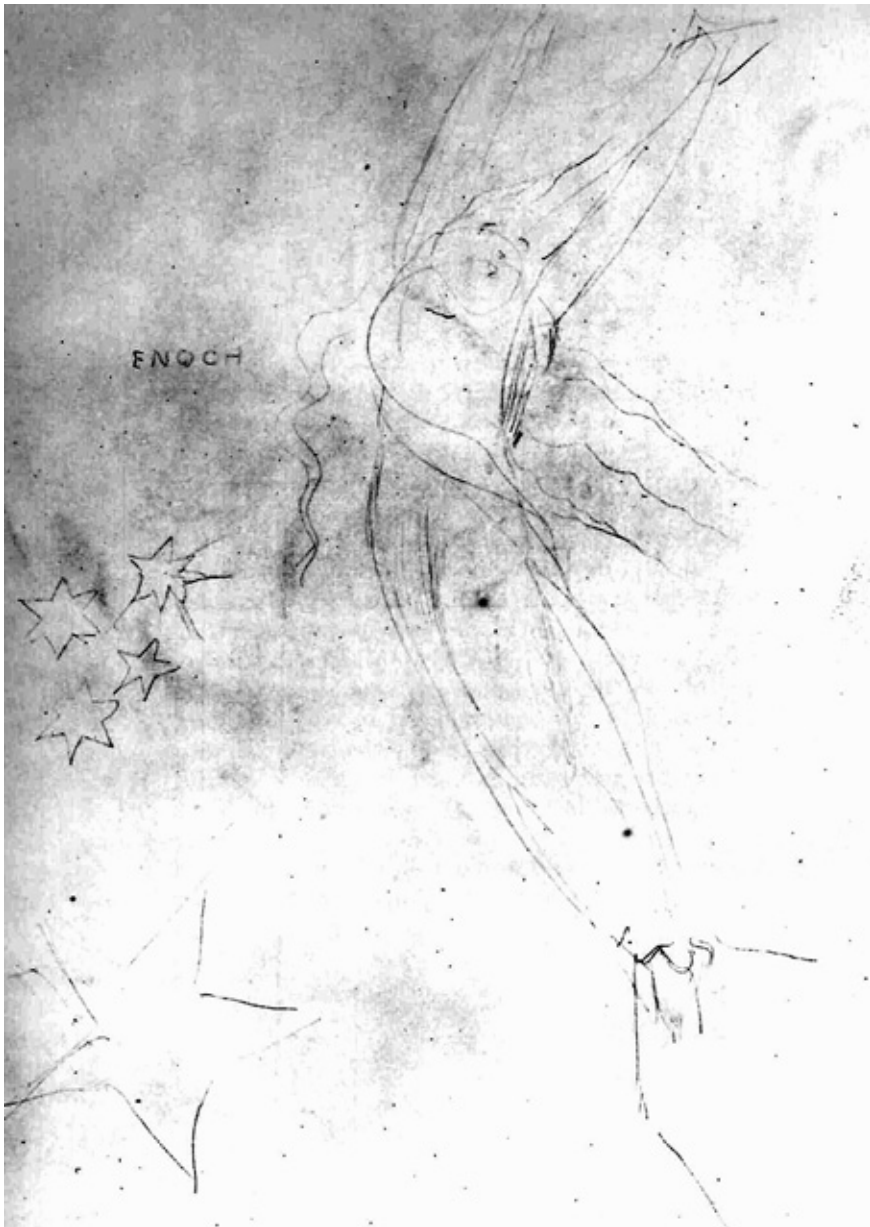
Enoch” [1940], repr. in Essick ed.: *The Visionary Hand. Essays for the Study of William Blake* Los Angeles, 1973, 105–16.

3. ábra. John Flaxmann, „Az emberek lányait angyalok támadják meg” (tinta és ceruza, 1820-as évek). University College, London. Repr: Bentley: Fig. 133.

Mint megtudtam, Blake öt rajzot készített a *Hénoch könyvéhez*, természetesen a maga idioszinkratikus víziói mentén. A halvány ceruzarajzok egyikén Hénoch áll az Úr trónusa előtt, egy másikon egy Vigyázó megbüntetése látható: összekötözött kézzel és lábbal zuhan lefelé egy angyal-alak, körülötte csillagok hullanak [4. ábra]. Három másik, enyhén szólva is kendőzetlen rajzon „az Isten fiainak” és „az emberek lányainak” törvénytelen egyesülése látható. Egyiken egy az égből lefelé suhanó Vigyázó előrenyújtott kezével egy meztelen nő vulváját izgatja, mellettük két óriásbébi imbolyog (5. ábra); egy másikon egy „kitakart férfiasságú” Vigyázót négy nőalak fog koszorúba, a harmadikon pedig egy meztelen nőalak két oldalán egy-egy hatalmasan felmeredő és fénysugarakat kibocsájtó fallosszal rendelkező Vigyázó áll, a nő egyikük hímtagját érinti (6. ábra).¹⁸

¹⁸ Blake korai Hénoch-rajzai megtalálhatók Butlin és Essick előző jegyzetben hivatkozott katalógusaiban. A késői *Hénoch-könyve* illusztrációkat reprodukálja: Marsha Keith Schuchard: “Why Mrs. Blake Cried: Swedenborg, Blake, and the Sexual Basis of Spiritual Wisdom,” *Esoterica* 2 (2000), <<http://www.esoteric.msu.edu/VolumeII/Blake-Full.html>>, access: 2010-01-18; továbbá Bentley: “A Jewel in an Ethiop’s Ear”; Brown,

4. ábra. William Blake, „Egy Vigyázó megbüntetése”
(ceruza, „ENOCH” felirattal, 1820-as évek). Grenville Winthrop Bequest,
Fogg Art Museum, Harvard University. Repr: Bentley, *A Jewel...*, Fig. 144.

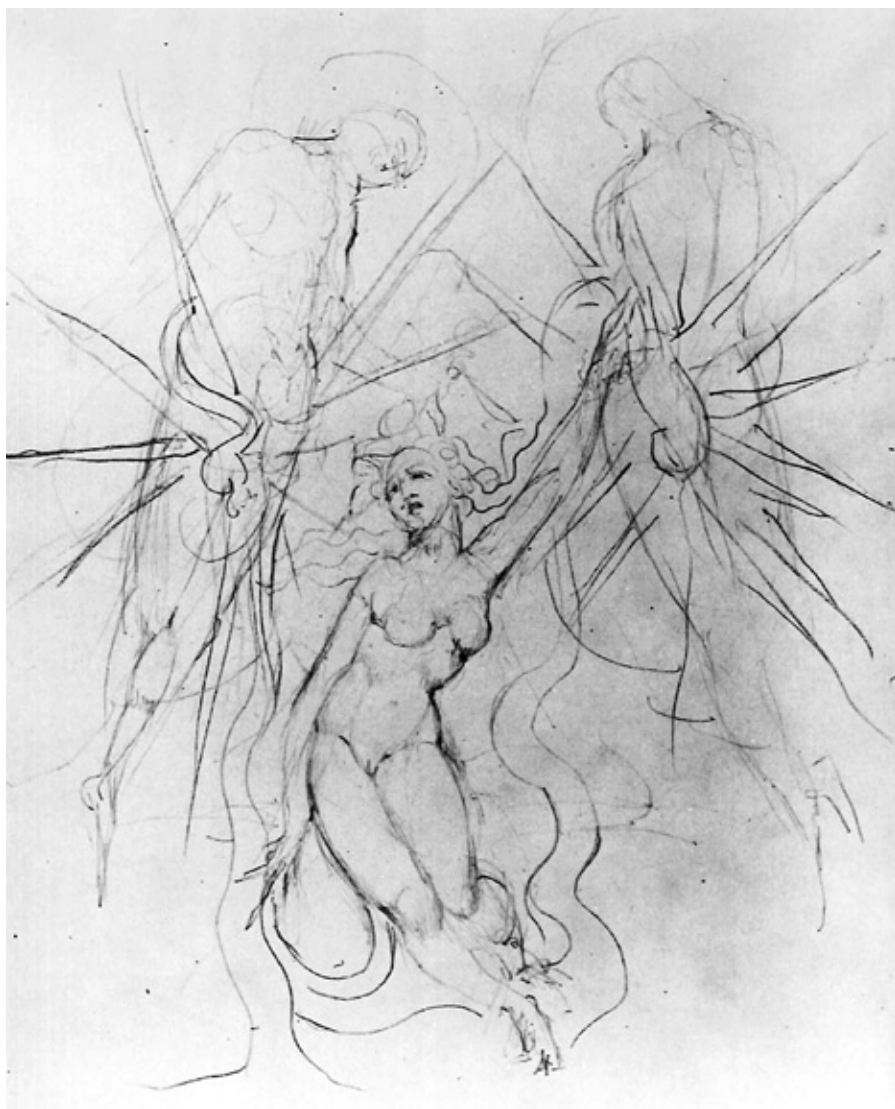
“Blake’s Drawings for the Book of Enoch”; and Morton D. Paley: *The Traveller in the Evening. The Last Works of William Blake* Oxford, 2003, 260–279.

5. ábra. William Blake, „Egy vigyázó elcsábít egy földi asszonyt, mellette két ivadéka (óriások)”. Ceruzarajz, 1830-as évek.

US National Gallery of Art, Rosenwald Collection.

Reprodukálva: Bentley, „A Jewel...”, Fig. 140.

6. ábra. William Blake, „Két Vigyázó megtámad egy földi asszonyt.”
Ceruzarajz, 1830-as évek. US National Gallery of Art, Rosenwald Collection.
Reprodukálva: Bentely, „A Jewel...”, Fig. 141.

Cikkem műfaja kutatási beszámoló lévén, nincs most itt hely arra, hogy Blake Hénoch-rajzait elemezzem vagy értelmezzem. Ehelyett folytatom saját kutatástörténetemet. Blake Hénoch-érdeklődésének megértéséhez természetesen vizsgálnom kellett a kontextust: Laurence angol kiadását, annak tudományos és egyházi visszhangját, illetve nem utolsósorban művészeti recepcióját.

Flaxman és Westall rajzait, illetve az irodalmi parafrázisokat. Addigi könyvtári munkám alapján Thomas Moore, *The Loves of the Angels* (1823) című versciklusa látszott a legérdekesebbnek. A Cambridge-i Egyetemi Könyvtár példánya meglepetést okozott: nem találtam benne a Westall rajzokat, pedig szakirodalmi hivatkozásaim szerint ez egy illusztrált kiadás volt.

Második lépésként digitális forrásokhoz fordultam. 1900 előtti publikációk esetében van remény, hogy a mű már felkerült a Google által beszkenelt Googlebooks gyűjteménybe. Szerencsémre így is volt,¹⁹ igen jó minőségű PDF változatot találtam, amely az általam látott eredeti pontos faximiléjét adta. Így az értékes régi könyv azonnal a számítógépre került, viszont természetesen ebben sem találtam illusztrációkat. Közben Londonban jártam, de a British Library példánya sem volt illusztrált. Egy újabb ellenőrzés a cambridge-i könyvtárban kiderítette, hogy két példányuk van 1823-ból, izgatottan kikértem hát a másikat. És ekkor két nagy meglepetés is ért.

Először is az, hogy a könyv más könyvekkel egybekötve, úgynevezett kolligátumban jött. A többi könyv is mind 1823 környékéről származott, és mind az angyalokra vonatkozott, illetve ezekkel kapcsolatos költeményeket tartalmazott. Egy olyan kora-tizenkilencedik századi „angelológiai gyűjtemény” került így a kutató kezébe, amelyet egyenként szinte lehetetlen lett volna összeszedni.²⁰ Ahhoz, hogy ez szerencsésen előkerüljön, tényleges könyvtári munka kellett, ha megelégedtem volna a digitálisan elérhető változattal, e felfedezés bizonyosan elmarad.

További meglepetés ért, amikor alaposabban megnéztem a kolligátumban lévő, második 1823-as Moore-kiadványt. Már átlapozva is láttam, hogy illusztrációk itt sincsenek. Első pillantásra a címlap is azonos volt a már általam ismerttel, csakhogy a kötet alcíme itt más volt. Az első változat „A Poem” megjelölése helyett itt „An Eastern Romance” alcímet találtam. Magyarázatot remélve ütöttem fel a szerző tudós előszavát, amely az első változatban mentegetőzéssel kezdődött, amiért is e költemény Byron *Heaven and Earth* című drámáját megelőzve jelent meg. Moore itt egy retorikai bravúrt alkalmazott,

¹⁹ *The Loves of Angels. A Poem* by Thomas Moore (London, 1823 – digitized by Google Books).

²⁰ Cambridge Egyetemi könyvtár, Ddd.15.13. A kolligátum tartalma Moore verseskönete mellett: Ch. A. M. Spencer: *Vicar of Bishop’s Stortford, Herefordshire: A Scriptural Account of the Nature and Employment of the Holy Angels, Partly Occasioned by Two Poems, recently published, the title of one and the subject of both being the Loves of the Angels* London, 1823; *The Angel of Mercy, A Little Book of Affection. To which is prefixed an essay on heavenly spirits* London, 1823; and Horace Gwynne: *Abdallah, An Oriental Poem in three cantos with other pieces* London, 1824.

azt állítva, hogy esélyt kívánt a saját versének adni némi felragyogásra, ahogy a csillagok fénylenek, mielőtt a felkelő nap vakító fénye elhomályosítja őket.

Moore következő megjegyzése az első előszóban az, hogy műve semmiképpen sem tekintendő a Szentírás parafrázisának, mivel a Vigyázókat leíró „Isten angyalai” kifejezés a Genézis 6. fejezetében csak félrefordításból származott. A jegyzetekben részletes ismertetést kaptunk a *Hénoch-könyve* felfedezéséről és az apokrif irat teológiai és filozófiai jelentőségéről, melyet Moore keresetlenül „abszurd kreálmánynak minősített, és csodálta, hogy valaha is ihletett írásnak tekintették. Mindez nem zavarta, hogy felhasználja történeteit, melyeket, mint írta, elsősorban allegóriáknak szánt, a lélek bukását illusztrálendő, s követve a neoplatonista filozófusok és bizonyos héber misztikusok gondolatait. A részletes jegyzetekben Moore a platonistáktól az egyházatyákon át reneszánsz és későbbi gondolkodókig sok mindenre kitért, és őszintén szólva, ezek szinte érdekesebb olvasmányélményt jelentettek, mint maguk a versek.

A kolligátumban lévő példányban azonban egy egészen más előszót találtam. Ebben megjegyezte a szerző, hogy bizonyos kritikák hatására jobbnak látta átdolgozni művét, és a zsidó-keresztény hagyomány helyett az iszlám egzotikus világába transzponálni. Ugyancsak tudós érvekkel igyekezett bemutatni, hogy a Koránban és a mohamedán mitológiában is megtalálható a földi asszonyokba beleszerető angyalok története, majd büszkén jegyzi meg, hogy az átdolgozáshoz valójában csak négy új sor betoldására, ugyanannyi elhagyására és néhány kifejezés megváltoztatására volt szükség.

A könyvtári munka tehát meghozta gyümölcsét: egy olyan szerzői átdolgozás felfedezését, amelynek kontextuális vizsgálata a romantika ideológiai trendjei, a 19. századi vallásos közgondolkodás, illetve bizonyos kultúrpolitikai tendenciák, netán a Biblia használatához kapcsolódó kultúrharc jobb megértését ígérte. Csakhogy a második előszó szűkszavú utalása a költemények megváltoztatásának szükségességéről nem fedte fel, hogy mi is történt valójában 1823-ban a két kiadás megjelenése között.

Feszített és pontosan kijelölt kutatómunkám nem tette lehetővé a Thomas Moore-ra vonatkozó szakirodalom tüzetes áttekintését, ám amennyire felületesen meg tudtam nézni, a kutatók eddig nem fordítottak figyelmet e kettős kiadásra, különösen, hogy e versek amúgy sem tartoznak a szerző legfontosabbnak tartott művei közé. Egy bibliográfiából annyit tudtam meg, hogy a *The Loves of the Angels* legelső kiadása 1822. december 23-án jelent meg. Ezt követte további négy utánnomás 1823-ban, s az átdolgozott változat ugyanabban az évben már az ötödik kiadás volt. Mindebből arra következtettem, hogy az illusztrációk az 1822-es kiadásban találhatóak, melyeket a továbbiakból – valószínűleg anyagi okokból – mellőztek. De én hogyan lépjek a filológiai

kutatásban tovább? Amikor megtaláltam a választ e kérdésre, a lépés átvezetett a könyvtári paradicsomból a digitális mennyországba.

Arra a kézenfekvő gondolatra jutottam, hogy korabeli kritikákban kellene utánanézni, hogyan fogadták az irodalmár ítések Moore Hénoch-inspirálta verseit. De honnan tudjam meg, hogy milyen korabeli folyóiratokban, periodikákban jelentek meg bírálatok, könyvismertetések, ha egyáltalán voltak ilyenek? A megoldás egyszerűbbnek bizonyult, mint hittem volna. Létezik ugyanis egy digitális adatbázis – *British Periodicals* a címe –, amely a 18–19. századi angol periodikák szövegre is kereshető teljes faksimile kiadását tartalmazza. Csak annyit kellett beírni, hogy “Moore” és hogy “Loves of Angels” és máris megkaptam kilenc bírálatot, valamennyit 1823-ból, amelyek olyan kiadványokban jelentek meg, mint a *British Critic*, az *Eclectic Review*, az *Edinburgh Magazine*, az *Edinburgh Review*, az *Examiner* vagy a *Literary Gazette* – a korabeli gyakorlatnak megfelelően egyik sem volt szignálva. Legtöbbjük az első változatra vonatkozott, s a szerző kapott hideget és meleget egyaránt. A kibontakozó befogadástörténetből világosan kiderült, miért is döntött Moore az átdolgozás mellett.

E helyt nincs mód arra, hogy részletesen megvizsgáljam e kritikákat, a főbb érvek és ellenérvek bemutatása azonban igen tanulságos. A bírálatok irodalmi értékét és érdekességét tovább emeli az a tény, hogy legtöbbjük Byron ugyanakkor megjelent, hasonló témájú *Heaven and Earth* című drámájával összevetésben vizsgálja Moore költeményeit, s alkalmanként kitérnek Byron korábbi, igen szubverzív művére, a Káin történetét feldolgozó könyvdrámára (1821) is.

A *Literary Gazette* 1823. január 4-i száma igen szakszerű, és csak a költemények technikai értékelésére szorítkozik. Elemzi és itt-ott bírálja a költői képeket és főleg a metrikai, illetve rímes megoldásokat, ám végül a következő konklúzióval zárul: “But we are tired of noting little faults, and in conclusion beg to say that, though far from being a divine, we look upon the *The Loves of the Angels* to be a beautiful poem, and one which will add to that species of erotic fame which its author enjoys.”²¹ Hasonlóan pozitív a *Monthly Review*,²² amely egyenesen a kor legnagyobb költőjének mondja Moore-t, “More clear and more correctly English than Lord Byron, he at the same time is manifestly more varied, figurative, and poetical than Wordsworth. Never idle, like Scott; never prosaic, like Crabbe...”

A következő dicséret Moore már általam is érintett *poeta doctus* voltára vonatkozik: “Throughout his works, we trace every mark of research in col-

²¹ *Literary Gazette* 311 (Jan 4, 1823): 11.

²² *Monthly Review* 100 (Jan, 1823): 79f.

lecting of his materials; of unbounded pains in ransacking the most recondite and even the most unpromising sources for fresh elements of thought; and of unwearied exertion in digging in the mines either of ecclesiastical antiquity or of scholastic dulness itself..." (80). Imígyen a versek intellektuális tartalmához jutván a kritikus hamar elérkezik a neuralgikus ponthoz, vagyis hogy a vers tárgya profán közelítés egy szent témához, melyben az angyalok kompromittálódnak. Mivel ez egy apologetikus bíráló, a szerző hamar Moore védelmére kel, megismételve a költő maga-mentségét az előszóból, nevezetesen, hogy az angyalok szerelmének története egy félreértésen alapul, hiszen az emberek lányait valójában nem az angyalok, csak Ádám igaz fiának, Szethnek leszármazottai „rontották meg”. S mivel a Biblia nem beszél expliciten az angyalokról, ha Moore mégis angyalokat szerepeltet könyvében, akkor nem a Szentíráshoz viszonyul blaszfémiával, hanem legrosszabb esetben is csak Hénoch apokrif könyvéhez (89).

Más bírálatok, például az *Eclectic Review*-ban közölt,²³ már korántsem ilyen elnézőek. Persze ez is a költői erények dicséretvel kezdi: "The Poet seems, as it were, to hover between Sacred Melodies and Anacreon; and his poetry reminds us of those solemn, languishing, pious airs which have of late become fashionable under the misnomer of sacred music, in which opera and devotion seem to meet half-way" (210). De amint az angyalokhoz ér, már inkább a hibákat látja: ezek a lények sem nem keresztény, sem nem mohamedán, sem pedig Milton tollából származó angyalok: "These angels are neither good enough for sinless spirits, nor depraved enough for sinful ones" (212). És erre jön a legrosszabb: "But profaneness is the inseparable and pervading quality of the poem. It is altogether a tampering with sacred things; a burlesque, how undesigned soever, of the Scripture doctrine of angels, and an indirect apology for angelic sinners" (ibid.).

E kritika szintén megdicséri Moore költői kvalitásait ("Moore is the first lyric poet of his day, and scarcely inferior to those of any other day," 214), majd végül érdekes összehasonlításba bocsájtkozik Byron már említett művével:

Lord Byron's unfinished drama [- Heaven and Earth -] is better conceived than Mr. Moore's poem, has more in it of the genuine dialect of passion, and is more nervously written; but it betrays symptoms of an exhausted mind, and a malignant, withering scepticism. (216)

²³ *Eclectic Review* 19 (March 1823): 210f.

A *British Critic*²⁴ ugyancsak kioktatólag marasztalta el Moore-t a profanizálás vádjával:

Much has been said about the impiety of the work. No doubt it is highly improper to write in such a manner on such subjects, and Mr. Moore's justification is too silly to deserve exposure. He ought to know, without being told, that the charge is, that he has profaned sacred subjects by profane associations. (646)

A leggyilkosabb kritikát a *Blackwoods Edinburgh Magazine* közölte, még 1823 januárjában.²⁵ A cikk becsapós módon ártatlan dicsérettel kezdődik: “We are happy to hail as a beautiful theme for the creation of genius. Every thing antediluvian is poetical” (63). Majd hosszas elemzés és Milton angyalaival való összehasonlítás következik, melynek végén az ítézés arra a következtetésre jut: bármilyen gyönyörűen írjon is Moore, jobb lett volna, ha a földön marad és világi témában éli ki szenzualista hajlamait. Kettős élű dicsérete így hangzik: “Moore is not now, as he was once, a mere gloating sensualist. But his mind is, nevertheless, even in its most pure creations, the slave of animal beauty” (65).

A szerző szerint a költő egyszerűen káromkodik, és Isten nevét hiába veszi a szájára: “A Greek or a Roman spoke with more real reverence of Jove, than this poet does of God” (ibid.). Sőt: még egy ateista is több affinitást mutat a Mindenható iránt, mint Moore. Mint olvassuk, a szerzőnek egyszerűen öntudatlan szokásává vált, hogy szent dolgokról tiszteletlenül beszéljen. Néhány példa felsorakoztatása után a kritikus így konkludál:

Many hundred others overload this poem. Some are good, some perhaps harmless, some slightly offensive, some grossly so, and many monstrous and shocking. [...] Our minds are either perpetually shocked or disgusted with Mr. Moore's inconceivable levity. [...] We believe the objection of all the readers of Britain, will lie against the general tone of the whole composition. Nothing can save that from entire and universal condemnation. (67–68)

Végül a kritikus megjegyzi, hogy nem ellenségként, hanem barátként tanácsolja a költőnek: a szent tárgyak helyett térjen inkább vissza a dalszerzéshez.

Mivel ez a cikk még januárban jelent meg, skót puritán szerzője nem tudhatta, hogy a versciklus négy kiadást fog megérni a közönség nem szűnő

²⁴ *British Critic* 19 (June 1823): 636f.

²⁵ *Blackwoods Edinburgh Magazine* 13.72 (Jan, 1823): 63f.

érdeklődése folytán, mielőtt szerzője megelégteli a blaszfémiát kiáltó keresztény támadásokat, és elhatározza átírását egzotikus, mohamedán, keleti történeté.

A híres *Orientalizmus*ban Edward Said egy mondatban említi Moore-t, de a *The Loves of Angels* két változatára nem tér ki, és megmarad a romantikáról szóló általánosítások szintjén:

*Popular orientalism during the late eighteenth century and the early nineteenth attained a vogue of considerable intensity. But even this vogue, easily identifiable in William Beckford, Byron, Thomas Moore, and Goethe, cannot be simply detached from the interest taken in Gothic tales, pseudomedieval idylls, visions of barbaric splendor and cruelty.*²⁶

Moore itt bemutatott átírása érdekes, habár nem feltétlenül tipikus motivációs adalékokkal szolgál a romantika kelet-kultuszának megértéséhez.

Konklúziók

Milyen tanulságokkal szolgálhat a fentebb bemutatott filológiai és esztétörténeti kutatás, illetve annak módszertana? Szakmailag-tartalmilag rávilágít, hogy egy filológiai felfedezés, mint a *Hénoch-könyvének* publikálása milyen szerteágazó módon tud hatni egy korszak egész kultúrtörténetére, ez esetben a teológiától a képzőművészetten át a költészetig. Fontos adalékokkal szolgál továbbá az antikvitás óta létező és esetenként különböző intenzitással megjelenő Hénoch-kultusz történetéhez az angol romantika idején. Új fényben mutatja meg William Blake bibliai miszticizmusát, de a hatástörténeti vizsgálat révén finomítja és kiegészíti a romantika orientalizmusáról kialakult képet is.

Nem kevésbé fontos a módszertani tanulság, amiben ugyan semmi új nincs, de példáimmal plasztikusan bizonyítható: egy komplex irodalom- vagy kultúrtörténeti kutatásnál sem az intenzív könyvtári munka és az eredeti források vizsgálata nem mellőzhető, sem pedig a ma már zavarbaejtően széles skálán létező elektronikus-digitális források feltárása. Mindkettővel kapcsolatban szkeptikus realizmussal kell elismerni, hogy ezek a források csak ritka és privilegizált esetben állnak a magyar (és ex-East-bloc) kutatók rendelkezésére. Az eredeti könyvek értelemszerűen csak Angliában lelhetők fel, tehát ösztöndíj

²⁶ Edward Said: *Orientalism* (1978), London, 2003, 118.

szükségeltetik ahhoz, hogy a közelükbe jussunk. Még szomorúbb, hogy az eredeti forrásokot a világhálón hozzáférhetővé tevő adatbázisok (*Early English Books Online* [EEBO]; *Eighteenth Century Collections Online* [ECCO]; *British Periodicals*) csak csillagászati összegekért elérhető előfizetési formában léteznek, s Európa felénk eső részén esély sincs rá, hogy ezeket könyvtáraink megrendelhessék. Huszonöt évvel a rendszerváltás után és tízéves Európai Uniói tagságunk ellenére azt látjuk tehát, hogy egy új, szellemi vasfüggöny emelkedik, amely most nem politikai, hanem anyagi okokból zár el bennünket a kutatási forrásoktól.

Legalábbis a közeljövőben ezzel kell együtt élnünk és megtalálnunk a kiskapukat, hogy a magyar anglistika továbbra is fenntarthassa az elmúlt időben elért magas színvonalát.